

دانشنامه زبان و ادب فارسی در شبه قاره نیم‌نگاهی به

دانشنامه زبان و ادب فارسی در شبه قاره (جلد اول):

آبروتونکی - ایوب ماوراءالنهری، زیر نظر فرهنگستان زبان و

ادب فارسی، تهران: فرهنگستان زبان و ادب فارسی، بیست

و هشت + ۷۳۹ ص، چاپ اول، ۱۳۸۴.

شابک: x-۴۸ - ۴۲۲ - ۹۶۴

• معین‌الدین محرابی

نویسنده و پژوهشگر

۴. شیوه‌نامه: نکاتی درباره روش تدوین دانشنامه زبان و ادب فارسی در شبه قاره (ص چهارده - هفده).

۵. نشانه‌ها و اختصارات به‌ترتیب الفبایی (ص هجده).

۶. آوا نویسی (ص نوزده).

۷. دیباچه (ص بیست و یک). دیباچه‌ای کوتاه به قلم آقای غلامعلی حداد عادل در معرفی دانشنامه و تشکر و امتنان از پدیدآورندگان آن.

۸. پیشگفتار (ص بیست و دو - بیست و هشت).

۹. متن دانشنامه (ص ۱-۷۳۹). یادآور می‌شود صفحه ۷۱۶ تا ۷۳۹ به «آوانگاری مدخل‌ها» اختصاص دارد.

دانشنامه‌ها کلید پژوهش و تحقیق بوده و وسیله‌ای برای گشایش باب علم بر روی دانش‌پژوهان به‌شمار می‌آیند. بنابراین، مساعی پدیدآورندگان این دانشنامه مشکور و جای بسی سپاس و ارج‌گذاری دارد.

نقد هر دانشنامه‌ای به‌دلیل کثرت مقالات از عهده یک نفر خارج است. از این‌رو راقم این سطور، ضمن برخی از آمارگیری‌ها، فقط به پاره‌ای از کاستی‌ها و نقاط ضعف این دانشنامه می‌پردازد.

تحقیقاتی که برای احصای تعداد مدخل‌های جلد اول دانشنامه و تعداد نویسندگان آن انجام گرفت ما را به نتایج زیر راهنمون نمود.

- جلد اول دانشنامه زبان و ادب فارسی در شبه قاره دارای ۸۲۵ مدخل و ۱۳۵ مؤلف است.

- ۱۱۴ نفر از این نویسندگان، هریک، یک تا ۶۸ مدخل را تألیف کرده‌اند که بیش از ۶۸۳ مدخل می‌گردد. ۲۹ مدخل نیز امضای «دانشنامه شبه قاره» را دارد که جمع آن، عدد ۷۱۲ را نشان می‌دهد. با توجه به اینکه در زیر هر مقاله نام یک نویسنده آمده، آنها را مقالات تک نفره یا غیر مشترک می‌شناسیم.

- ۶۷ نویسنده نیز ۸۷ مدخل را به اشتراک و دونفری و در دو مورد سه نفری تألیف کرده‌اند که ۴۶ نفر مقالات غیرمشترک و ۲۱ نفر فقط مقالات مشترک دارند. ۲۵ مدخل نیز امضای مشترک «دانشنامه شبه قاره» و یکی از نویسندگان را دارد.

نویسندگانی که ۱۰ تا ۶۸ مقاله را به‌تنهایی تألیف کرده‌اند، به‌ترتیب کثرت مقالات عبارت‌اند از: ۱. محمدآقبال مجددی (۸۶ مقاله)؛ ۲.

دانشنامه زبان و ادب فارسی در شبه قاره ۸۲۵ مدخل است که از سوی ۱۳۵ نفر تألیف شده است. این اثر چنانکه از نامش نیز پیداست، مختص زبان و ادب فارسی در شبه قاره یعنی هند، پاکستان و بنگلادش است. نزدیک به ۸۰ درصد مدخل‌ها یعنی ۶۴۵ مدخل به اشخاص و کمی بیش از ۲۰ درصد نیز به موضوعاتی چون کلیات، انجمن‌ها و محافل، اقوام و قِرَق، اماکن، جغرافیای تاریخی شهرها، آداب و سنن، هنر، و جراید و کتاب اختصاص دارد.

دکتر حداد عادل از اعضای شورای علمی این دانشنامه، در دیباچه این اثر یادآور شده است: «ایران و شبه قاره، دو تمدن کهن‌اند که هزاران سال با یکدیگر روابط فرهنگی و علمی و اقتصادی و سیاسی داشته‌اند. تأثیر این داد و ستد متنوع و مستمر، در فرهنگ و تمدن هریک از این دو همسایه به اندازه‌ای نیرومند و پایدار بوده که امروزه بخشی از تاریخ و هویت هریک از آنها به‌شمار می‌آید. آشنایی با آثار و نشانه‌های بازمانده از روابط فرهنگی این دو تمدن را نباید صرفاً پژوهشی در وقایع تاریخی تصور کرد، بلکه می‌باید کوششی برای شناخت ریشه درخت پربرگ و بار هویت امروزی ایرانیان و ملت‌های سه کشور هند و پاکستان و بنگلادش امروز محسوب کرد».

شورای علمی دانشنامه چنین معرفی شده است: حسن حبیبی، غلامعلی حداد عادل، احمد سمیعی گیلانی، علی‌اشرف صادقی، مهدی محقق، و علی‌محمد مؤذنی.

صفحات آغازین دانشنامه به موارد ذیل اختصاص دارد.

۱. همکاران دانشنامه (ص هشت). در این صفحه نام ۳۹ نفر شامل رئیس دانشنامه، مشاور علمی، دستیار، مؤلف، ویراستار، مترجم، نمونه‌خوان و نظایر آن آمده است.

۲. فهرست نام محققان، مؤلفان، ویراستاران و مترجمان (ص نه - ده). در این دو صفحه، نام ۱۲۹ نفر ذکر شده که دو نفر مترجم، دو ویراستار و دیگران مؤلف هستند.

۳. فهرست اختصارات منابع (ص یازده - سیزده). این سه صفحه به اختصارات ۳۶ کتاب مرجعی که در دانشنامه مورد استفاده قرار گرفته‌اند، اختصاص دارد.

ظهردالدین احمد (۵۶ مقاله)؛ ۳. مجید سمعی (۵۰مقاله)؛ ۴. محمدجواد شمس (۳۹مقاله)؛ ۵. علیرضا علاءالدینی (۳۷مقاله)؛ ۶. هدی سیدحسین‌زاده (۳۰مقاله)؛ ۷ و ۸. عارف نوشاهی و شریف حسین قاسمی (هر کدام ۲۵ مقاله)؛ ۹. ذاکره شریف قاسمی (۲۲ مقاله)؛ ۱۰. ثریا پناهی (۱۲ مقاله)؛ ۱۱. نذیر احمد (۱۱ مقاله)؛ ۱۲-۱۴. محمد سلیم اختر، جمال محمد صدیقی و مهدی فرهنگی منفرد (هر کدام ۱۰ مقاله)؛ نویسندگانی که ۱۰ تا ۳۰ مقاله را به‌طور مشترک تألیف کرده‌اند، به‌ترتیب کثرت مقالات عبارت‌اند از: ۱. ظهورالدین احمد (۳۰مقاله)؛ ۲. محمداقبال مجددی (۲۲ مقاله)؛ ۳. محمدجواد شمس (۲۱مقاله)؛ ۴. شریف حسین قاسمی (۱۱ مقاله)؛ ۵. نذیر احمد (۱۰ مقاله)؛

موضوعات دانشنامه و تعداد مدخل‌ها

الف) کلیات

مدخل‌های موضوع «کلیات» سه مورد است که عبارت‌اند از: آخوند؛ اردو (زبان)؛ اسلام در شبه قاره.

ب- کاستی‌های دانشنامه در موضوع کلیات

چنانکه مدخل‌های «آموزش زبان و ادبیات فارسی در شبه قاره»، «ادبیات فارسی در شبه قاره»، و «انسان‌نویسی فارسی در شبه قاره» در دانشنامه گنجانده می‌شود، بر غنای اثر می‌افزود.

ب) انجمن‌ها و محافل

مدخل‌هایی که در موضوع «انجمن‌ها و محافل» قرار دارد، مشتمل بر ۱۰ مورد است که عبارت‌اند از: آکادمی اقبال؛ آکادمی غالب؛ اداره ادبیات اردو؛ اداره تحقیقات اسلامی؛ اداره تحقیقات دانشگاه پنجاب؛ اداره علوم اسلامی؛ اردو دیکشنری بورد (مجمع علمی)؛ انجمن آسیایی بمبئی؛ انجمن‌های علمی و فرهنگی فارسی در شبه قاره؛ اوتار پرادش (مرکز اسناد).

کاستی‌ها در موضوع انجمن‌ها و محافل

اگر مقاله‌ای با عنوان «انجمن‌ها و محافل فارسی» تهیه می‌شود، این مزیت را داشت که امکان بررسی سیر تطور مجالس، محافل، انجمن‌ها و جمعیت‌های ادبی نیز میسر بود و حال آنکه انتخاب مدخل «انجمن‌های علمی و فرهنگی فارسی در شبه قاره»، فقط انجمن‌ها را در این مدخل راه می‌دهد و دست نویسندگان مدخل را از ورود به محافل، مجالس و جمعیت‌ها می‌بندد. چنانکه در همین مدخل از «مجلس ترقی ادب لاهور» که مجله‌ای به فارسی با عنوان صحیفه دارد، یاد نشده است.

ب) اقوام، فرقه و دودمان‌ها

در موضوع «اقوام، فرقه و دودمان‌ها» نه مدخل آمده است که عبارت‌اند از: آریایی؛ اصفیه (اصف‌جاهیان)؛ آفریدی (از قبایل بزرگ پشتون)؛ آقخان؛ احمدآبادی؛ ارغونیان؛ اشکانیان در شبه قاره؛ الیاس شاهیان؛ اویسیه.

کاستی‌ها در موضوع اقوام، فرقه و دودمان‌ها

۱. «احمدیه»، این فرقه که نام دیگر آن قادیانی است و یکی از فرقه مذهبی در جامعه مسلمانان هند و پاکستان به‌شمار می‌رود، دارای کتاب‌های متعددی در نظم و نثر فارسی هستند. از این رو باید مدخلی به آنان اختصاص می‌یافت.
۲. «اسماعیلیه نزاری»، می‌بایست این عنوان آمده و به «آقخان» که مدخلی به وی اختصاص داده شده، ارجاع داده می‌شد.

ت) جغرافیای تاریخی شهرها

مدخل‌های «جغرافیای تاریخی شهرها» ۲۷ مورد است که عبارت‌اند از: آسام؛ آگره؛ آنوله؛ ایت‌آباد؛ اتک؛ اجمیر؛ اجین؛ احمدآباد؛ احمد نگر؛ ادھونی؛ ارکات؛ اریسه؛ اسلام‌آباد؛ اعظم‌گره اکبرپور؛ الله‌آباد؛ الور؛ امباله؛ امیر؛ امروده؛ امریتسر؛ اوچ؛ اودگیر؛ اوده؛ اورنگ‌آباد؛ ایرج؛ ایلچپور.

ث) اماکن

مدخل‌هایی که در موضوع «اماکن» (یعنی مسجد، کتابخانه، مدرسه، آرامگاه، قلعه و ...) قرار دارد، شامل ۴۰ مورد است که عبارت‌اند از: آتشکده، آرام‌باغ؛ آزاد (کتابخانه)؛ آشوکا (تالار)؛ اصف‌خان (آرامگاه)؛ اصفی (امام‌باره)؛ اصفیه سرکار عالی (کتابخانه)؛ آگره (درگاه شاه رفیع‌الدین محمد شیرازی)؛ آگره (مدرسه‌ها)؛ آناله (مسجد)؛ اتک (قلعه)؛ اتک‌خان (آرامگاه)؛ اجانتا (غارها)؛ احمدآباد (مدارس)؛ احمدآباد (مسجد جامع)؛ ادھم‌خان (آرامگاه)؛ اسلامیة کالج (کتابخانه)؛ اسلامیة کالج لاهور (کتابخانه)؛ اسیرگره (قلعه)؛ اشرفیه (کتابخانه)؛ اعظم و معظم (آرامگاه)؛ اکبرآبادی (مسجد جامع)؛ اکبرشاه (آرامگاه)؛ التتمش (مدرسه)؛ امام ضامن (درگاه)؛ امانت‌خان (کاروانسرا)؛ امیرخانی (مسجد)؛ امیرخسرو دهلوی (آرامگاه)؛ امیرالدوله (کتابخانه)؛ امیرشاه‌پیر (آرامگاه)؛ اوچ شریف (کتابخانه)؛ اوسه (قلعه)؛ اوکها (مسجد)؛ اهل حدیث (مسجد جامع)؛ ایلچپور (مدرسه)؛ امام‌باره؛ انجمن اسماعیلیه (کتابخانه)؛ انجمن تاریخ کراچی (کتابخانه)؛ انجمن ترقی اردو (چاپخانه)؛ انجمن ترقی اردو (کتابخانه).

کاستی‌ها در موضوع اماکن

اگر مدخل گزینی به شیوه فوق صحیح باشد و اما و اگری بر آن مترتب نباشد، باید گفت که مدخل‌های فراوانی از جمله: آگره (قلعه سرخ)؛ آگره (مسجد جامع)؛ الله‌آباد (مسجد جامع) و... به نسیان رفته است

ج) آداب و سنن

موضوع «آداب و سنن» دارای سه مدخل است که عبارت‌اند از: آخری چهارشنبه؛ اعراس بزرگان؛ امام ضامن.
- مواردی از اشتباهات در موضوع آداب و سنن
مدخل‌های «آخری چهارشنبه» (ص ۱۰-۱۱) و «امام ضامن»

(ص ۵۶۸) که اولی یکی از اعیاد مسلمانان شبه قاره به‌شمار می‌آید و دومی از سنت‌های شیعیان هند می‌باشد، ارتباطی با زبان و ادب فارسی ندارد؛ ولی اگر نویسندگان این دو مدخل می‌توانستند نمونه‌ها و شواهدی از نظم و نثر فارسی هند را در اشاره به این دو مدخل ارائه دهند، می‌توانست جایگاه آن در دانشنامه باشد.

چ) هنر

مدخل‌هایی که در موضوع «هنر» قرار دارد، ۱۴ مورد را دربرمی‌گیرد که عبارت‌اند از:

آیینه‌کاری؛ ابری و ابری‌سازی؛ آگره (کتیبه‌ها)؛ اجمیر (کتیبه‌ها)؛ احمد خندان (کتیبه)؛ احمد آباد (کتیبه‌ها)؛ احمدشاه درانی (سکه)؛ احمد نگر (کتیبه)؛ اراکات (کتیبه)؛ التتمش (سکه)؛ امیر ابوالمعالی (لوح)؛ امیر اصغرعلی (لوح)؛ امین‌الدین خان هروی تتوی (لوح)؛ انارکلی (کتیبه).

موردی از اشتباهات در موضوع هنر

مدخل‌های «آیینه‌کاری» (ص ۱۴۸-۱۵۰) و «ابری و ابری‌سازی» (ص ۱۷۱-۱۷۳) که اولی درباره یکی از هنرهای تزئینی وابسته به معماری و دومی درباره نوعی کاغذ که در کتاب‌آرایی سنتی و زمینه قلمدان و تزئین جعبه‌های روغنی کاربرد داشته، می‌باشد، ارتباطی با زبان و ادب فارسی ندارد. از این‌رو اگر این دو مدخل به‌نوعی در پیوند با زبان و ادب فارسی در هند قرار می‌گرفت و مثلاً مرتب بر نمونه‌ها و شواهد نظم و نثر می‌گردید، البته جایگاه آن در دانشنامه بود.

ح) جراید

مدخل‌های موضوع «جراید» شامل چهار مدخل است که عبارت‌اند از: آزاد؛ آینه سکندر؛ احسن الاخبار؛ اخبار سیرامپور.

- کاستی‌های دانشنامه در موضوع جراید

به نظر می‌رسد که موضوع جراید چندان مورد توجه پدیدآورندگان دانشنامه نبوده و فقط چهار مدخل را به آن اختصاص داده‌اند. درحالی‌که باید برای هریک از جراید فارسی‌زبان که در شبه قاره به چاپ رسیده‌اند، مدخلی در نظر گرفته می‌شد. این نشریات از آن جمله‌اند: آرش؛ آهنگ؛ اخبار هندوستانی؛ اسلامی مجلس مذاکره علمیه؛ اصلاح؛ اقبالیات. از این نشریه در مدخل «آکادمی اقبال» (ص ۱۱۵) ذیل مجلات این آکادمی یاد شده، درحالی‌که باید مدخل مستقلی به این نشریه اختصاص می‌یافت؛ ایران لیگ؛ ایران نو؛ ایندیا گازت؛ آگره اخبار؛ اخبار لودیانه؛ انجمن پشاور (مجله)؛ انجمن عربی و فارسی (مجله)؛ اورینتل کالج مگزین (مجله).

خ) کتاب

مدخل‌هایی که در موضوع «کتاب» قرار دارد، مشتمل بر ۷۰ مورد است که بیان آن به تطویل می‌کشد.

کاستی‌های دانشنامه در موضوع کتاب

۱. کتاب‌هایی که مدخلی به آن اختصاص نیافته است، عبارت‌اند از: - آموزگار فارسی [ویژه آموزش زبان فارسی برای اردو زبانان]، حضور احمد سلیم، چاپ اول: پاکستان، ۱۹۷۱ م.
- انیس‌الاحبا، موهن لعل انیس صدرپوری لکهنوی، تألیف ۱۲۰۳ ق.
(تذکره).

- اسرارالاحبار [در تاریخ کشمیر]، پیرغلام حسن کهوهیامی کشمیری، هند - سرینگر، ۱۹۶۱ م.

- آداب العرب و الفرس، ابن مسکویه، این اثر در عهد سلطنت جهانگیر گورکانی توسط محمد بن محمد ارجانی به فارسی ترجمه شده و موضوع آن چنانکه از عنوان کتاب نیز پیداست در آداب عرب و ایرانیان است.
- اخلاق عالم‌آرا (اخلاق محسنی)، محسن فانی کشمیری، چاپ اول: پاکستان - اسلام آباد، مرکز تحقیقات فارسی ایران و پاکستان، ۱۳۶۱ ش.
- ادبیات فارسی در میان هندوان، دکتر سید عبدالله، ترجمه دکتر محمد اسلم‌خان. چاپ اول، تهران: بنیاد موقوفات دکتر محمود افشار، ۱۳۷۱ ش.

- آیینة اخلاق، محمد شجاعت علی‌خان، هند - لکهنو، ۱۹۲۱ م.
- آیینة تواریخ، شائق، گانپور، ۱۲۹۳ ق.
- آتش بی‌دود، محمد احسن‌الله خان ثاقب، آگره، ۱۲۹۷ ق.
- اجناس الجناس [شعر فارسی و عربی در صنعت ترصیح]، میرمحمد عباس بن علی امیر موسوی شوشتری لکهنوی. لکهنو، ۱۳۰۷ ق.
- اصل الاصول دستور زبان، محمدحسن خان صدرالصدر. کانپور، ۱۲۸۲ ق.

- اعظم الصناعات [در ادبیات فارسی]، حاج سیدمحمدحسین قادری صیفی صفوی. هند، ۱۲۶۰ ق.

- انجمن نگارستان دانش، محمد عبدالاحد مولوی، لکهنو، ۱۸۷۷ م.
- انیس‌الارواح، عثمان هارونی خواجه، لکهنو، ۱۸۹۰.
- انیس‌الاطباء، مولوی محمد صادقلی، هند، ۱۸۷۵.
- انیس‌العاشقین، حسام‌الدین بانکی‌پوری، هند، ۱۳۱۰.
- انیس‌الواعظین، ابوبکر قریشی سندھی. هند، ۱۲۸۴ ق.
- اویماق مغل، محمد عبدالقدیرخان. امرتیه، ۱۹۰۲ م.

۲. کتاب‌هایی که در مدخل نام نویسنده بدان اشاره شده، ولی در ارجاعات نیامده است. عناوین این کتاب‌ها از این قرار است:

- اسرار خودی، این اثر ذیل مدخل «اقبال لاهوری» یاد شده، ولی عنوان کتاب به‌صورت ارجاعی (یعنی ارجاع به «اقبال لاهوری») نیامده است.

- ارماغان حجاز، این اثر ذیل مدخل «اقبال لاهوری» آمده، ولی به‌صورت ارجاعی نیامده است.

- اعجاز خسروی، امیرخسرو دهلوی. این اثر ذیل مدخل «امیرخسرو دهلوی» آمده، ولی ارجاع ندارد.

- افضل الفواید، امیرخسرو دهلوی. این اثر ذیل مدخل «امیرخسرو دهلوی» آمده، ولی ارجاع ندارد.

د) اشخاص

مدخل‌های مربوط به موضوع «اشخاص» ۶۴۵ مورد است که با مراجعه به دانشنامه می‌توان ملاحظه کرد.

- کاستی‌ها در موضوع اشخاص

برای شماری از نویسندگان و بزرگان که به‌نوعی با زبان و ادب فارسی ارتباط دارند، مدخلی تهیه نشده است که از آن جمله‌اند:

- «آزاد، محمدحسین» از نویسندگان و علمای پاکستان، در سال ۱۲۴۵ق ولادت و به سال ۱۳۲۸ وفات یافت. از وی بیش از ۲۰ اثر برجای مانده که شماری از آنها به فارسی است (عارف نقوی، ۱۳۷۰، ص ۱-۲).

موردی از اشتباهات در موضوع اشخاص

۱. باید گفت عمده مدخل‌های مرتبط با تراجم رجال، با نام کوچک آغاز شده که این از سهل الوصول بودن مدخل‌ها کاسته است. شایان ذکر است در شبهه قاره داشتن نام فامیلی رواج اندکی دارد و این معضلی در مدخل‌گزینی دانشنامه‌پردازان است؛ مع‌الوصف بهتر بود مسئولان مدخل‌گزینی با توجه به تخلص، لقب یا منسوب بودن فرد صاحب مدخل به یک مکان، به مدخل‌نویسی اقدام می‌کردند. از این‌رو باید گفت رویکرد دانشنامه زبان و ادب فارسی در شبهه قاره در مدخل‌گزینی نام افراد، بیشتر به شیوه اعلام‌نویسی رایج در شبهه قاره بوده است.

۲. «آدم بنوری» (ص ۱۸). محتویات این مدخل دچار پاره‌های نارسایی‌های تاریخی است. مثلاً نوشته شده که آدم بنوری در سال ۱۰۵۳ قمری وفات یافته است و از سوی دیگر به‌نقل از یکی از منابع نام چهار فرزند وی را که جملگی از عرفای زمان خود بوده‌اند، آورده و درباره یکی از این فرزندان موسوم به شیخ غلام محمد گوید که به سال ۱۰۶۵ قمری وفات یافته است، یعنی در زمانی که آدم بنوری ۱۳ ساله بوده فرزندی داشته که از عرفای زمان بوده و در ۱۳ سالگی آدم بنوری نیز وفات یافته است.

۳. «اردشیر خاضع اله‌آبادی» (ص ۳۶۰-۳۶۱)؛ این مدخل باید به‌صورت «خاضع اله‌آبادی، اردشیر» ارائه می‌شد و در ضمن در صفحه ۳۶۰ (سطر ۷، ستون ۱) مستند گفته در پرنترز چنین بیان شده (۵۱۷/۲ - ۵۱۸) و معلوم نیست منظور چه کتابی است. همچنین در بیان آثار خاضع، بسیار ضعیف کار شده است. مثلاً نوشته شده: «آثار: ۱. تذکره سخنوران یزد...» و از بیان عدد «۲» به‌عنوان اثر بعدی قاصر مانده که بهتر بود عدد «۱» نیز حذف می‌شد. هرچند در ذیل آن نوشته شده: «رباعیاتی نیز داشته... [خاضع] در تذکره سخنوران از دیگر آثار خود چون تاریخچه اله‌آباد و اشک مادر و نامه گذشتگان نیز یاد کرده است» (ص ۳۶۰، ستون ۲).

در اینجا لازم است به دیگر آثار چاپ شده خاضع که توسط خود او به چاپ رسیده اشاره شود: خاطرات اردشیر خاضع؛ دیوان خاضع (دو

ج)؛ رباعیات خاضع؛ یزدگردنامه (از آثار منظوم خاضع در بحر تقارب)؛ گذشتگان (شامل اشعاری از شاعران زرتشتی)؛ تاریخچه اله‌آباد رستاق شهرستان یزد.

مقالات بلند

دو مقاله بلند در جلد اول دانشنامه آمده که یکی ۱۳ صفحه و دیگری ۷ صفحه است. این دو مقاله عبارت‌اند از:

- اسلام در شبه قاره، ص ۳۹۹-۴۱۱ (ص ۱۳).

- اقبال لاهوری، ص ۴۹۴-۵۰۱ (ص ۷).

مقالات کوتاه

کوتاه‌ترین مقالات این جلد ۹ و ۱۰ سطر دارند که عبارت‌اند از: - مدخل‌هایی که با حذف منابع، ۹ سطر دارند: اسماعیل بن ابراهیم تبریزی، ص ۴۱۴؛ الفتی مشهدی، ص ۵۲۹.

- مدخل‌هایی که با حذف منابع، ۱۰ سطر دارند: آل محمد پهلواری، ص ۱۲۶؛ اسماعیل چشتی اکبرآبادی، ص ۴۱۵؛ انسی اوغلی مشهدی، ص ۶۵۴ و یکی دو مدخل دیگر.

در پایان یادآور می‌شود که پیش از انتشار دانشنامه زبان و ادب فارسی در شبه قاره دانشنامه دیگری با مضمونی نزدیک به دانشنامه مورد بررسی منتشر شده، که برای آشنایی بیشتر، اشاره بدان ضرورت دارد.

جلد چهارم دانشنامه ادب فارسی با عنوان ادب فارسی در شبه قاره (هند، پاکستان، بنگلادش) زیر نظر آقای حسن انوشه در سال ۱۳۸۰ در سه جلد با ۲۸۰۷ صفحه (قطع رحلی)، مشتمل بر ۴۰۱۷ مدخل انتشار یافته است. این اثر، نخستین دانشنامه در حوزه ادب فارسی در شبه قاره به‌شمار می‌آید و به قلم ۴۵ نویسنده که ۲۳ نویسنده آن بیش از ۱۰ مقاله و ۲۲ نویسنده کمتر از ۱۰ مقاله داشته‌اند، تألیف شده است. در دانشنامه یادشده ۳۸۱ صفحه به مدخل‌های «آ» و «الف» اختصاص یافته و تعداد مدخل‌های «آ» و «الف» بالغ بر ۵۶۱ مورد بوده است (محرابی، ۱۳۸۰، ص ۵۵-۵۵).

از آنجاکه چهارمین جلد دانشنامه ادب فارسی با عنوان ادب فارسی در شبه قاره چندین سال پیش از تألیف دانشنامه زبان و ادب فارسی در شبه قاره تألیف شده و بالطبع سرپرستان دانشنامه زبان و ادب فارسی در شبه قاره در انتخاب مدخل، نگاه و نظری نیز بدان داشته و صد البته مورد استفاده آنان نیز قرار داشته؛ شایسته آن بود که از این کتاب به شیوه مطلوب‌تری استفاده می‌شد یا حداقل مدخلی به آن اختصاص می‌یافت.

مآخذ

۱. عارف نقوی، سیدحسین (۱۳۷۰). *تذکره علمای امامیه پاکستان*، ترجمه دکتر محمد هاشم، مشهد: بنیاد پژوهش‌های آستان قدس رضوی، ج ۱.
۲. محرابی، معین‌الدین (۱۳۸۰). «نگاهی به دانشنامه ادب فارسی»، *کتاب ماه کلیات*، ش ۵۰، بهمن ۱۳۸۰.